

СИНТЕЗ ПЛАСТИЧНИХ МИСТЕЦТВ

Валерій МАЛИНОВСЬКИЙ,
кандидат технічних наук, доцент

СВЯЩЕННИЙ ОДЯГ ВІЗАНТІЙСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКОГО ОБРЯДУ З ГЛИБИНИ ТИСЯЧОЛІТЬ

В. Малиновський. Священний одяг візантійсько-слов'янського обряду з глибини тисячоліть.

У статті розглянуто джерела формування церковного (літургійного) одягу християнської церкви, особливо візантійсько-слов'янського обряду. Встановлено основні історичні періоди розвитку цього одягу та чинники, що вплинули на розвиток його форм. Детально описано гардероб священного одягу первосвященника та проаналізований асортимент всіх предметів одягу, що використовується в богослужіннях: їх конструктивний устрій, символічне значення та правила використання у відповідності до сану священнослужителів.

Ключові слова: українська культура, християнська церква, літургійний одяг священнослужителів.

В. Малиновский. Священные одежды византийско-славянского обряда сквозь тысячелетия.

В статье рассмотрены истоки формирования церковной (литургической) одежды христианской церкви, особенно византийско-славянского обряда. Установлены основные исторические периоды развития этой одежды и факторы, повлиявшие на развитие ее форм. Детально раскрыт гардероб священных одежд первосвященника и проанализирован ассортимент всех облачений, использующихся в богослужениях: их конструктивное устройство, символика и правила ношения, соответственно к сану священнослужителей.

Ключевые слова: украинская культура, христианская церковь, литургическая одежда священнослужителей.

V. Malynovskij. Sacred clothes of Byzantian-slavic ceremony through millenniums.

In article sources of formation of church (liturgical) clothes of Christian church, especially of Byzantian-slavic ceremony, are considered. The basic historical periods of development of these clothes and the factors which have impacted on development of its forms are established. The wardrobe of sacred clothes of High Priest is described in details and the assortment of all clothes

used in divine services is analysed: their constructive arrangement, symbolics and rules of carrying, accordingly to a dignity of clerics.

Keywords: Ukrainian culture, Christian church, liturgical clothes of clerics.

Традиції українського сакрального та релігійного мистецтва, культури — прадавні, високоморальні та високоестетичні, формували нашу християнську духовність і національний менталітет, посідали провідне місце у державотворенні.

Священний (літургійний) одяг — це облачення або сукупність облачень, що їх священнослужителі одягають під час богослужінь, які, згідно з літургійними приписами, належать до святих речей, тобто вони є не тільки Церквою освячені та благословенні, а й перебувають у невидимому зв'язку з сакральним.

Поняття церковний костюм — більш містке. Костюм (церковний) — це історично сформований комплекс відповідним чином узгоджених між собою предметів, які одягає людина (одяг, головний убір тощо), та супутніх до них доповнень, а також зачіска, грим, що формують зовнішній вигляд людини та утворюють єдине утилітарно-художнє ціле [1]. До складу церковного костюма входять два види одягу: *богослужбовий* (літургійний) і *повсякденний*, в тому числі *головні убори* та *аксесуари*. Під назвою богослужбовий (літургійний) одяг слід розуміти облачення, які призначені винятково для потреб відправлення культу. Богослужбовий одяг розподіляється на два основні підвиди: для священнослужителів (за ступенем священства) та священних речей.

Богослужбовий одяг для священнослужителів є найбільш численний, він розподіляється за ступенем священства (сану): загальний для всіх ступенів священства; для диякона; ієрея (священника); загальний для ієрея (священника) та архієрея (єпископа); для архієрея. До числа літургійних облачень, якими покривають різні культові предмети, що беруть участь у богослужінні, належать: облачення та покрови для святого престолу, для священних дарів, для жертovníка та аналоїв.

Дослідження питання про походження священних облачень християнської церкви виявило в творах дослідників літургії чимало протиріч. Одні вказують, що такий одяг бере свій початок з часу встановлення Мойсеєм шести спеціальних риз для іудейського первосвященника Барона (Вих. 28), тому має божественне походження [2, с. 5]. Інші вказують, що священний одяг запозичений із старо-римського одягу римських царів та достойників, навіть язичницьких жерців [3, с. 167], тобто прийнятий зі світського життя [4, с. 221, 256].

Головними ознаками, що вирізняли священний одяг з-поміж іншого, були: найперше — його особливе призначення, чіткий регламент використання, небуденність декоративного оздоблення. Тому думка про генетичний зв'язок одягу старозавітної церкви (іудейської) з одягом Християнської Церкви не позбавлена сенсу в тому розумінні, що остання, починаючи з IV ст., могла взяти за взірець уже апробований на практиці принцип полікомпонентності одягу, тобто мається на увазі одночасне використання окремих, різних за формою, функцією та символікою облачень в єдиному ансамблі.

Практика використання священних облачень у Християнській Церкві, відмінних від світського одягу, мала еволюційний характер, тобто формувалась поступово протягом доволі тривалого періоду. Поодинокі факти використання священних облачень в апостольські часи зустрічаються в Євсевія, кардинала Бони, а також у Єпіфанія [2, с. 9]. Однак інші дослідження [5, с. 209; 6, с. 122] свідчать, що в перших двох століттях під час богослужінь не використовували будь-якого відмінного від повсякденного одягу. Так, Бл. Ієронім говорить про старозавітних священників: *«Вони іншу мають одягу при служінні та іншу в житті суспільному, звідси ми навчаємося, що не в щоденних і не в обчорнених звичайним вжитком одягах ми повинні входити в Свята Святих»* [7, с. 327]. Підтверджує таке наслідування порівняльний аналіз форм священного одягу іудейського первосвященника (араварха) з уже усталеним одягом християнської церкви. Більше того, такий генетичний зв'язок демонструє сам принцип планування християнських храмів з поділом на «святе» і «святе святих» за прикладом скінії Мойсея [8]. Одяг первосвященника мав відобразити його служіння і саме тому він названий священним. Цей священний одяг — на славу й красу. Говорячи далі про «славу та красу» служіння, однозначно можна сказати, що шати також мали відповідати благоліпності святилища. *«І зробиш священні шати для брата свого Аарона на славу й благоліпність (красу)... І скажи всім мудрим серцем, яких Я наповнив їх духом мудрості, і вони зроблять Ааронові шати для посвячення його, щоб він був священником Мені»* (Вих. 28:2, 28:3).

Вказані слова Святого Письма показують, що це веління було дано всім мудрим серцем, яких Господь наповнив духом премудрості, а отже, зрозуміло, що виготовлення одягу первосвященника було дуже важливою і відповідальною справою. Про таке особливе та важливе значення священного одягу свідчать подальші настанови Святого Письма щодо матеріалів та порядку його виготовлення (Вих. 28:9–10, 28:28–38).

Священний одяг іудейських священиків — це, насамперед, *мак-н'син* (מַכְנִסִּין) (Таргум Онкелоса, Wayyiqrā 6:3; μακνάστιν у Іосифа Флавія — Jos. AJ. III.7:1) — штани, виготовлені з суканого вісону «для прикриття тілесної наготи» (Вих.28:42). Також цей самий одяг згадується як «мікнасайім» (מִכְנַסַּיִם) (Ш'мот.39:28=Вих.39:28; Ваййікра.6:3=Лев.6:3; Вав Талм. Йома.23б) [9, с. 567].

Поверху священнослужителі вдягали лляний з подвійного тонкого вісону *хітон* — *ташбец* (תַּשְׁבֵּעַ — витканий узорами). Ташбец мав вузькі рукави, доволі щільно прилягав до тіла і мав довжину до гомілок. За допомогою шнурків, що розташовані на передній та задній обшивці з верхнього краю — закріплювався на плечах, залишаючи шию та верхню частину грудей відкритими (Jos. AJ. III.7:2; Ш'мот.28:4 = Вих.28:4). Ташбец підперізувався поясом, що прикрашався різноманітними узорами, які переливались червоним, пурпуровим та фіалковим кольорами. В Торі цей пояс, шириною близько 10 см, називається *абанет* (אַבְנֵת, ζωνη), а після вавилонського полону його називали *міан*. Цей *еміан* декілька разів обвивав груди і спускався донизу (Jos. AJ. III.7:2; Ш'мот.39:29 = Вих.39:29).

Голову священиків покривав убір *мігба* (מִגְבָּא) схожий на вінок, скручений з тканой лляної матерії та складений з багатьох зшитих складок. Зверху до мігби кріпилась вуаль, що огортала весь убір та опускалась на рівень очей (Jos. AJ. III.7:3; Ш'мот.39:28 = Вих.39:28; Ваййікра.8:13 = Лев.8:13).

Облачення первосвященника вирізнялось ще більшою вишуканістю [9, с. 567]. До цього одягу первосвященик ще додавав суцільно тканий, безрукавий, пурпурно-фіалковий *м'іль* (מִיל, תבֹּרֶת). До подолу м'іля пришивались 70 золотих дзвоників та стільки ж китиць і гудзиків за виглядом і кольором схожих на гранати (Jos. AJ. III.7:4; Ш'мот.28:31–35 = Вих.28:31–35).

Поверх м'іля первосвященик одягав ще й третю ризу — *епод* (אֵפֹד, ἐπίθμις), конструктивно схожий на грецький нарамник. До еподу пришивалися пояски, кінці яких прикрашались китицями у вигляді золотих трубочок. Епод утримувався на плечах за допомогою двох оніксів, оправлених золотими ободами, які мали форму замкнутих браслетів. На кожному камінці палеоеврейськими літерами вирізали по шість імен «синів Ізраїлевих» (Ш'мот.28:6–14 = Вих.28:6–14).

На епод одягався нагрудник — *хошен* (חֹשֶׁן, λοφέου) — прикрашений узорами такого ж кольору, як у епода. Хошен мав вигляд чотирикутної сумки розміром в одну квадратну *зерет* (זֶרֶת), тобто 20×20 см. У цій сумці з двома кишнями знаходились загадкові *урім* та *туммім* (חֲרֹם {y-rim} — поради; תִּמְמִם {тум-мім} — досконалості), між ними клали пергамент з 72-літерним іменем Всевишнього. На передній поверхні хошену чотирма рядами розміщувались дивовижної величини і краси дванадцять дорогоцінних камінців, кожен з них був обрамлений золотою оправою. На кожному камені були вигравійовані по 6 літер: ім'я з «колін (синів) Ізраїлевих» та додаткові літери ישראל ישרון שבטי יקב שבת (Авраам Іцхак Яків коліна Ісшуруна). Таким чином, разом з іменами на каменях наперсника були вигравійовані всі літери єврейського алфавіту, що було необхідно для функціонування урім

Фелон преп. Сергія (XIV ст.). Рис. Ф. Солнцева (Древности государства Российского)

і туммім.

Перший ряд камінців складали: *смарагд* (напис להם לוי *Левій*), *топаз* (ב ש. מ. וי. ס *Симеон*) та *рубін* (כ ר. ו. א. ר. ר. *Рувим*); другий — *алмаз* (ח ל. ו. ל. ז. *Завулон*), *сапфір* (צ. ש. ר. כ. ש. *Іссахар*) і *карбункул* (гранат) (י. ה. ו. ה. י. *Іуда*); третій — *аметист* (י. ש. ב. ט. *Гад*), *агат* (ב. ו. פ. ת. ל. *Нефталім*) і *опал* (ק. י. ד. *Дан*); в четвертому — *яшма* (ב. ו. מ. *Веніамін*), *онікс* (י. ו. ס. *Іосиф*) та *хризоліт* (ר. ש. א. ש. *Ашер*) (Вих.28:17–20^б; ср. Jos. AJ. III.7:5).

Хошен разом з пергаментом мав чудодійні властивості: якщо хто-небудь звертався до первосвященника із запитанням, деякі з вигравіюваних літер на каменях починали світитись — таким чином, первосвященик складав з них відповідь і, певною мірою, вказував майбутнє свого народу (Ш'мот.28:30 = Вих.28:30).

На кінцях хошена були вмонтовані чотири золотих кільця. Крізь два верхні кільця пропускалися ковани золоті ланцюжки, які кріпились на передпліччях до золотих брошок філігранної роботи. Через нижні кільця проходили шерстяні шнури голубого кольору, які прив'язувались до кілець на еподі (Ш'мот.28:15–28 = Вих.28:15–28).

Великий омофор патріарха
Іова (1589-1605).
Літ. І. Шелковнікова

Первосвященик носив головний убір подібний священничому, тобто мігбу, поверх якої був *міцнепет* (מ. ח. ג. פ. ת. *кіббіріс*) — виготовлений з узорчатої тканини тюрбан фіалкового кольору, котрий обрамлявся навколо золотим кованим вінком. Цей вінок називався (□φιελίς) і за своєю формою нагадував квітку блекоти (□οσκύμνος), особливо тильною частиною від тімені до висків. На лобній частині головного убору кріпилась золота бляха — *ціц* (צ. י. צ) або *незер-наккодеш* (נ. ז. ר. ה. ר. ד. ק. ש.) з гравіюванням палеоеврейським письмом: הוה"ל תש — «Святий Яхве» або «Святиня Господня» (Ш'мот. 28:36–37; 39:28–30 = Вих.28:36–37; 39:28–30; Jos. AJ. III.7:6).

Варто зазначити, що в такій священній одежі священики могли перебувати винятково в межах внутрішнього двору Храму; поза його межами вони носили інший одяг (Вих.28:43; Іез.42:14; 44:19; Пар. Ох.840) [9, с. 567].

Користуючись результатами досліджень сучасних літургіків, протоієрей А. Шмеман вказує: «Старозавітний культ був усвідомлений християнством не тільки як провіденційна підготовка та прообраз нового, а також як його необхідна основа, бо саме через «транспозицію» основних його категорій храму, святості, жертви було можливим виявити новизну Церкви як явлення обіцяного, як есхатологічне звершення» [11, с. 105]. Дослідження джерел формування християнського церковного костюма показало, що в розвитку його форм та елементів можна об'єктивно виділити три основні історичні періоди: перший

період — «соборний» (з I ст. до поч. XI ст.); другий період — «конфесійного розколу» (поч. XI ст. — XVII ст.); третій період — «реформ» (XVII–XVIII ст. — понині).

Перший період — формування канонів на носіння та форми предметів церковного костюма, охоплює період від перших християн до церковного розколу (1054 р.), тому його можна назвати *соборним*.

Другий період — *конфесійного розколу*, коли християнство розділилось на три головні течії: католицизм, протестантизм та православ'я. В цей період відбувається становлення канонів та форм предметів церковного костюма всіх видів конфесій, в тому числі православного духовенства.

Третій період охоплює часи реформ православних церков (реформа митрополита Петра Могили, патріарха Никона, Петра I та ін.), коли завершився процес формотворення церковного костюма, звідси назва — період *реформ*.

Аналіз богословської літератури [3–16] показав, що формування канонів, які регламентували призначення, форму, символіку та використання предметів церковного костюма в *соборний*

період, відбувалось під впливом цілого ряду чинників, які можна розділити на чотири основні групи: 1) політичні умови; 2) природні умови; 3) духовна культура; 4) матеріальна культура.

1) *Політичні умови*. Відомості про вживання в апостольські часи тільки поодиноких особливих одяг під час богослужінь підтверджують думку про те, що тоді ще не було розроблено певних канонів чи регламентованої системи ансамблевого їх використання, причиною тому були жорстокі переслідування перших християн, починаючи від Нерона, а особливо в часи правління Діоклетіана (284–285 рр.), коли бодай мале свідчення про приналежність до християн було вироком мученицької смерті [13]. Тільки на початку IV ст., коли християнство утвердилось на державницькому рівні, «... Костянтин Великий встановив мир та спокій, в Церкві введено особливий одяг для богослужінь» [14].

2) *Природні умови*. вплинули на формування, в основному, верхнього богослужбового одягу (стихаря, фелона), оскільки перші проповідники, переслідувані владою, були змушені постійно переховуватись та кочувати, піддаючись впливу несприятливих кліматичних умов [15].

3) *Духовна культура*. Становлення християнських цінностей на державному рівні, провідна роль духовенства в суспільному житті, спонукали до розробки регламентуючих основ віровчення. Вчення Отців церкви та постанови Соборів визначили догматичні основи християнської віри, заклали початки регламентації богослужінь та формування особливого одягу і правила його використання для проведення цих богослужінь [16].

4) *Матеріальна культура*. Особливий вплив на розвиток форм церковного костюма, а особливо на його декоративне оздоблення, виявили: високий життєвий рівень у державах, що прийняли християнство та рівень розвитку мистецтва. Усі види мистецтва того часу: архітектура, малярство, музика і т. д., в церкві перестають бути кожна своїм родом мистецтва і підпорядковуються ідеї богослужіння, яке не зменшує їхнього значення [17]. Звідси виходить, що церковне мистецтво є мистецтвом освяченим, тобто сакральним.

В період *конфесійного розколу* утворились незалежні конфесії: Римська (католицька церква — західна), Грецька (православна церква — східна) та пізніше — протестантизм. У свою чергу, православні розвинули ряд окремих православних церков, назви яких свідчать про їхній національний характер: антиохійська, константинопольська, російська та інші. Постійне протистояння та полеміка католицизму і православ'я з приводу деяких канонічних церковних питань привели до розходження в обрядовій практиці, зокрема, це стосується форм предметів церковного костюма. В цей період формується церковний костюм візантійсько-слов'янського (східного) обряду. Взявши за основу постанови Соборів, усталені церковні традиції, збагативши їх національними традиціями, православне духовенство отримало церковний костюм, відмінний від католицького.

Період *реформ* ознаменувався намаганнями ієрархів помісних церков провести обрядову реформу. Наприклад, успішно проведена обрядова реформа Петра Могили в XVII ст. полягала у виправленні богослужбових текстів, обрядів та практик [3]. Реформа П. Могили, яка мала стати самодостатньою для української церкви наприкінці XVII ст., поступилась місцем обрядовій реформі російської церкви, проведеної патріархом Никоном, оскільки Київська митрополія стала провінцією московського патріархату. Пізніші реформи російських царів вплинули на остаточне формування церковного костюма східного обряду [18]. Православне духовенство, як і деякі служителі інших віросповідань, зобов'язане носити особливий одяг, який відрізняє їх від представників інших конфесій та світських людей. На церковний костюм особливий вплив виявляють канони або правила, які стосуються віровчення, обрядів та церковної організації і мають силу закону [19].

У відповідності до канонів кількість предметів, що входять до комплекту облачення,

Сучасний малий омофор

Митра патріарха Никона, 1653 р.
Рис. Ф. Солнцева.

чітко регламентована залежно від ступеня священства духовної особи, тому доцільно розглядати предмети одягу у відповідності до сану [2, 7, 12]. Мінімальний комплект богослужбового одягу (стихар, орар, поручі) належить найнижчій ступені церковної ієрархії — дияконам. Проте деякі з цих предметів одягу використовують особи без сану [7,20,21]. Наприклад, іподиякони під час богослужіння використовують стихарі та орарі, а читці і паламарі тільки стихар.

В синтезі з просторовим об'ємом храму, системою розписів та монументальністю золоченого іконостаса, мелодійністю співу красується богослужбовий одяг священнослужителів. Виготовлений з коштовних тканин або прикрашений вишивкою, він особливо утаємничено виблискує в освітленні панікадил та миготінні свічок. В основі внутрішнього планування церкви закладено ефект гри світла та тіні, саме цей фактор підкреслює небуденність та монументальність одягу. Тут могутнім художнім засобом виступає ритм (чергування) в процесі богослужіння різних форм одягу. Ця ритмічність, а особливо акцентування тих чи інших частин певного виду літургійного одягу (фелону, епитрахилі, сакосу тощо) – підсилює емоційність загальної сприйняття «таємничого» та підтримує внутрішній художньо-декоративний устрій церкви. Окрім силуетної виразності та надмірного декоративного навантаження, одяг священнослужителів має культовий, глибоко

символічний зміст, який безпосередньо впливає на формування його конструкції.

Для розуміння символіки облачачь необхідно з'ясувати культове значення та функції кожного з них. Ключем для тлумачення символічного змісту канонічного одягу є слова, вибрані з псалмів, що промовляють служителі під час одягнення кожного з предметів.

Основний богослужбовий одяг дияконів — *стихар*, $\sigma\tau\iota\chi\omicron\varsigma$ – ряд, стрічка та означає, що він прикрашався нашитими стрічками, які називали та $\lambda\omega\rho\iota\alpha$ (ремени) та $\tau\omicron\tau\alpha\iota\ \omicron\iota$ (струмени червоного або зеленого кольору) [4], — на стихарі вони символізують потік Христової Крові. Стихар — верхній довгий одяг з широкими рукавами — одягають поверх підрашника. Існують два види стихарів: з боковими розрізами, які переходять в боковий шов, та з боковими розрізами до низу і застібкою на сім гудзиків з кожного боку.

Перші історичні згадки про цей одяг датуються IV ст. [4], проте, очевидно, що стихар найдревніший церковний одяг, оскільки його прообразом є старозавітний подир.

Як службовий одяг стихар взято на згадку про той «не зшивний хітон Христа», про який говорить Євангеліє [Ів. 19, 23], а також через те, що одягнувши його на повсякденний одяг — він повністю покривав останній.

Симеон Солунський вказує: «Стихар являє собою світлий одяг ангелів. Це символ ризи спасіння та одягу нетлінного» [22]. На відміну від сучасного, древній стихар був довгий, до п'ят. Прямий без талії і не дуже широкий, з довгими, вузькими від верху до низу рукавами — з боків не зшивався, а зав'язувався [4]. Окрім «струменів – річок», стихарі прикрашали також так званими «гамматами» ($\gamma\alpha\mu\mu\alpha\tau\alpha$) – фігурами, складеними з чотирьох букв «гамма» у формі чотирикутника або хреста; Γ , інакше ці «гаммати» ще називають «тригоніями», що означає трикутник через схожість букви «гамма» до трикутника [4].

Так, під час одягання стихаря, що є загальним одягом для всіх ступенів священства, чин проскомідії приписує церковно-священнослужителю промовляти слова з Ісаї: «*Нехай радіє моя душа у Господі, бо Він одягнув мене в ризу спасіння і в одягу радощів облачив мене. Він положив мені на голову вінець немов женихові, і немов наречену прибрав мене красою*» [Вих.41,10].

В лівому плечовому шві стихаря вставлено навісну петлю для закріплення наступного предмета костюма — ораря. *Орар* — одяг, який належить тільки диякону та іподиякону — у вигляді довгої смуги з матеріалу, прикрашений стрічками, бахромою та сімома хрестами.

Він перекидається через ліве плече і спускається спереду та ззаду до низу. Архідиякони та протодиякони використовують подвійний орар, який зшивається «під кутом» з двох стрічок, ширших від звичайного, оздоблений традиційними написами «СТЪ, СТЪ, СТЪ» або хрестами.

Орар походить від (грец. *ωραριον*) «сторожу, бачу, спостерігаю» та латинського *orare* «молитися», що вказує на обов'язки дияконів під час служіння. Вони беруть участь у таїнстві Євхаристії. Їм також доручається слідкувати за народом, який входить до храму і виходить з нього, вказувати час молитви, піднімаючи край ораря.

Отці Церкви також приписують орарю таємниче значення. Іван Златоуст вказує, що орар зображає ангельські крила, а сам диякон – ангела. До того ж орар нагадує собою «той лентіон», яким Христос витирив ноги Своїм учням. Отже, виражає готовність диякона виконувати Волю Божу [2].

Поручі (нарукавники) (грец. *επιτις ακικια*) – є у всіх священнослужителів: дияконів, ієреїв, архієреїв. У розгорнутому вигляді мають трапецієвидну форму. Їх одягають на рукави нижнього богослужбового одягу і за допомогою шнура та кілець затають на зап'ястках.

Поручі прийняті в богослужінні (X ст.) для ошатності та зручності їхнього проведення.

В часи С. Солунського (XV ст.) диякони ще не використовували поручей [21]. У духовному значенні — вони нагадують ті узи, що ними були зв'язані руки Спасителя, а також символізують силу та міць Господа, яку надає Він своїм служителям [4, 21, 23]. Вдягаючи поручі на праву руку, священнослужителі промовляють: «Правиця Твоя, Господи, вславилася силою, права рука Твоя, Господи, розбила ворогів і знищив своєю великою славою противників» [Вих.15,16]. Коли

Скуфія

Камилавка

священик вдягає поручі на ліву руку, то промовляє: «*Руки Твої створили мене і впорядкували мене. Навчи ж Ти мене і я знатиму Твої заповіді*» [Пс.118, 73].

До комплекту ієрейського одягу належить підризник (стихар) — нижній богослужбовий одяг, який відрізняється від стихаря вузькими рукавами, тоншим матеріалом світлого кольору та оздобленням. Цей предмет костюма прикрашають стрічками, бахромою, вишивкою, а на спинці — хрестом. Підризник використовують винятково для проведення Божественної Літургії і деяких особливих богослужінь [21].

Єпитрахиль (грец. *επιτραχηλος* – шия або нашийник) — обов'язкове облачення в гардеробі священників та архієреїв у вигляді широкої смужки матеріалу, яка, обгинаючи шию, закриває передню частину фігури священнослужителя. Її одягають на рясю або підризник. Для зручності у використанні, верхня опорна ділянка (єрдань) має криволінійний контур і трохи вужча. Прикрашають єпитрахиль стрічками, бахромою, сімома хрестами та гудзиками. Крім того, існує суцільнокрійний (нерозрізний) вид, який декорують лише чотирма хрестами.

Ієрей (священик), одягаючи єпитрахиль, промовляє слова із псалмів: «*Благословен Бог, який зливає благодать свою на священників своїх, немов те миро на голову, а воно спливає на бороду Ааронову і на краї його одягу*» [Пс.132, 2]. Вона утворилася з дияконського ораря таким чином: архієрей, висвячуючи диякона на ієрея, переносить задній кінець ораря на праве плече висвячуваного, тоді обидва кінці опиняються спереду, символізуючи особливу благодать та більші обов'язки [21, с. 22].

Св. Герман вважає, що єпитрахиль — є та прив'язь на шиї, за допомогою якої воїни вели Ісуса Христа на катування. Правий кінець єпитрахилі вказує на ту тростину, якою мучителі вдарили в десницю Христу. Лівий кінець — знаменує несення хреста Спасителя на Своїх плечах [24]. За С. Солунським, єпитрахиль символізує «Благодать Духа» [14]. У давні часи два краї єпитрахилі не зшивались, як зараз, а залишались як є — вірогідно, захищались на один або декілька гудзиків. Єпитрахиль відома уже з VI ст., нині її прикрашають сімома хрестами. Це неодмінне вбрання священника — без єпитрахилі він не може відправляти жодної служби.

Поверх підризника та епитрахилі вдягають *пояс* (грец. ζωνη) — це не дуже широка смужка матеріалу, оздоблена стрічками та хрестом. На обох кінцях пояс має стрічки, за допомогою яких він зав'язується на фігурі священнослужителя.

Пояс, як літургійний одяг, прийнято носити за звичаєм давніх народів, у яких було довге та широке вбрання. Він також входив до числа священних одяг у старозавітних священнослужителів (Вих. XXIX, 7). Первісно пояс повністю відрізнявся від сучасного: то був або шнур (верв), або вузька тасьма. Коли саме стали використовувати широкі пояси, невідомо через відсутність будь-яких відомостей з цього приводу.

Історик Є. Голубинський вважає, що широкий пояс, можливо, має українське, а точніше галицьке походження [6, с. 256]. Таке припущення виглядає зовсім неймовірним з огляду на те, що священники могли б перейняти таку світську традицію. Насправді, якщо в давнину архіереї носили вузькі пояси, наслідуючи приклад грецької церкви, то саме такі ж пояси вони повинні були давати і священникам під час їхньої хіротонії. А священники, враховуючи консерватизм у церковній практиці, регламентованій до дрібниць, навряд чи могли дозволити собі відступлення від традицій при кафедрах єпископських. До того ж не можна стверджувати категорично, що широкі пояси не використовували східні церкви в богослужбовій практиці. В ризницях східних монастирів: в Єрусалимі, на Синаї, Афоні, Патмосі, в Афінах зберігається чимало широких шовкових поясів [6, с. 378].

Пояс надає зручності та полегшення в рухах священнослужителя та символізує його духовну готовність до богослужіння (Лук. XII, 35–37), а також могутність сили Божої, що зміцнює священника [21, с. 23]. Опоясуючи себе поясом, іерей молиться: «*Благословен Бог, який опоясує мене силою, встановив для мене безпорочну дорогу, зміцнює ноги мої як у оленя і поставив мене на висоті*» [Пс.17. 33–34].

Верхній богослужбовий одяг священників — *фелон* або *риза*. Протягом багатьох століть фелон мав вигляд прямокутної, а пізніше — круглої накидки з вирізом для голови, який покривав фігуру священника з усіх боків, з ніг до голови так, що в ньому він був наче в будинку. Звідси на латині «*raepula casula*» – будиночок. Взагалі, назва «фелон» походить від лат. *raepula* і грец. $\square$ αινωλης, тому точніше було б казати «фенол» [4, с. 257]. Колоподібний, дуже довгий фелон під час богослужіння спереду піднімався руками таким чином, ек *πλαγίου*, щоб його підняті кінці розходились в боки на руки та зображали собою наче крила, що повинно нагадувати про ангельське служіння священників [4, с. 258]. На початку XVIII ст. в передній

Послушник у малому фелоні та іподиякон у богослужбовому одязі. 1830 р. Рис. Ф. Солнцева.

частині фелону стали робити виріз для зручності проведення служб, а також змінилась схема декоративного оформлення. В церковній літературі [21, с. 22] вирізняють три види фелону: руський (назва умовна), грецький та короткий (укорочений). Термін «руський» тут не слід ототожнювати зі словом «російський» за прикладом: «русский язык» — російська мова. Руський фелон — церковний одяг, що конструктивно формувався за часів Русі.

Оздоблюють руський фелон стрічками, хрестом та восьмикутною зіркою за певною визначеною схемою.

Священик, покладаючи на себе фелон, який спочатку благословляє та цілує, молиться: *«Твої священики, Господи, нехай одягнуться в правду, а Твої праведники нехай зрадіють, завжди, тепер, повсякчасно і на віки вічні, Амінь»* [Пс. 131, 9].

Здавна існував особливий вид фелона, так званий «поліставрій» або «багатохрестний» з витканими, вишитими або нашитими хрестами [4,21,22]. Спочатку, до XII ст., він належав тільки патріархам, потім митрополитам та єпископам, а в часи Петра I — був дозволений усім ієреям. Фелон нагадує собою ту «багрянлицю», в яку одягнений був Спаситель для ганьблення на подвір'ї у П'ялата. Вказує на «вічну правду», виконану на землі Христом, що через неї людям дарована справжня воля [12].

«Руський» фелон має складну геометричну форму опліччя («ярмо» — жорстка верхня частина), подібну до торсової поверхні з ребром звороту або лінійчатої ротативної поверхні. В деяких джерелах [21, с. 110], виникнення такого опліччя датується (?) XVI–XVII ст. Проте, очевидно, що таке твердження є хибним, оскільки збереглися фелони такої форми походженням принаймні з XII ст. [25, с. 171], це підтверджує і аналіз ранньої іконографії [26–30]. Правдоподібно, що така форма фелона зумовлена, по-перше, простотою древнього крою (фактично — прямий круговий конус); по-друге, пізнішою традицією (з XI–XII ст.) декоративного оздоблення (орнаментальне та сюжетне золоте шитво), накладеного на таку конструкцію.

Тому можна стверджувати, що саме конструктивно-технологічний аспект є визначальним у виникненні такої жорсткої поверхні опліччя фелона, оскільки гапти надто збільшували товщину тканини і позбавляли її пластичності та властивості драпіруватися. До того ж така конструкція розширювала робочу поверхню на опліччі фелона, що, в свою чергу, дозволяло виконувати більш досконалі орнаментальні та сюжетні мотиви.

Подальший стрімкий розвиток гаптарства протягом кількох століть, аж до XIX ст., за традицією, фактично, «канонізував» форму опліччя руського фелона, а пізніший занепад

Диякон та протодиякон у богослужбовому одязі. 1830 р. Рис. Ф. Солнцева.

традицій гаптарства залишив у вжитку вже усталену його конструкцію. Проте, як показують дослідження [31, с. 89], саме руський фелон має най-суттєвіші конструктивні недоліки, з точки зору його ергономічної відповідності фігурі людини, і саме через конструктивний вузол «опліччя», оскільки в ньому відсутня класична опорна ділянка, а його внутрішня поверхня є дотичною до плечової частини тіла. Безумовно, що такі недоліки в конструкції верхнього богослужбового одягу спричиняють суттєвий дискомфорт під час його експлуатації та негативно відзначаються на зовнішньому вигляді через його незбалансованість на фігурі священика. Часткове конструктивне вирішення вказаних проблем знайшло своє втілення в науковій роботі [31, с. 89–156], та все ж слід зазначити, що традиції і правила українських православних церков дозволяють використовувати для проведення богослужінь більш зручний (особливо влітку), без жорсткого опліччя грецький фелон. Такий вид фелона в Україні найчастіше використовують священики УГКЦ та УАПЦ, здебільшого в західному регіоні. Грецький фелон можна декорувати за схемою руського або вишивкою (в Україні) з хрестоподібним та рослинним орнаментом, який утворює різні рапортні сітки.

Короткий фелон [4, 12, 22] використовують при посвяті причетників (паламар, читець) та під час виїзних служб, молебнів, панахид тощо.

Набедренник (грец. επιφοριον) має форму видовженого прямокутника з довгою стрічкою, за допомогою якої священики вдягають його з правого боку під фелоном. Набедренник — перша нагорода за ревну службу Церкві «білим» священикам, ігуменам та архимандритам [4, 21, с. 122]. Символічна форма набедренника вказує на Четвероевангеліє, що цілком узгоджується з поняттям «меча духовного», яким є слово Боже.

Палиця має традиційну форму ромба, до верхнього гострого кута якого прикріплено стрічку. Оздоблюють палицю тасьмою, бахромою та китицями або вишитими сюжетними зображеннями. Палиця — шоста нагорода священикам, яку вдягають з правого боку — тоді набедренник з лівого [7, 21, с. 123].

Палиця або наколінник — ромбовидної форми, дозволена була спершу архієреям, пізніше архимандритам та протоієреям. У давні часи вона мала дещо відмінну форму від теперішньої: більш вузьку та видовжену [32]. Архієрей, вдягаючи палицю, а ієрей набедренник, промовляють

Ієрей та протоієрей в богослужбовому облаченні. 1830 р. Рис. Ф. Солнцева.

слова молитви: «Прив'яжи, Сильний, до стегна Твого меча сили Твоїє і краси Твоє, і натягни лука та йди щасливо і царстуй по правді, лагідно і справедливо, і дивно поведе Тебе правиця Твоя завжди» [Пс.44, 5–6]. Його розміщували на стегні, як символ духовної зброї, що її повинен мати священнослужитель, представник та охоронець віри проти всякої невіри та нечестя.

Слід зазначити, що в період конфесійного розколу (візантійський етап), як вказують відомі історики-літургіки [5, 20, 33], будь-яка новація щодо правил використання богослужбового одягу походила від імператора. Той чи інший предмет царського урочистого одягу, переходив як нагорода в знак визнання заслуг, особисто тому чи іншому ієрарху. Таку практику слід розглядати як загальну тенденцію розвитку всього православного богослужіння (не тільки одягу) в наступні періоди — в сенсі піднесення нижчого ступеня священства до вищого. Ця тенденція проявляється, наприклад, у дозволі протоієреям та архімандритам здійснювати літургію при відкритих «царських» дверях до часу «херувимської пісні» або навіть до молитви «Отче наш», як це буває під час архієрейського богослужіння.

Основа архієрейського комплекту богослужбового одягу — *підсакосник* — схожий до ієрейського підризника за формою, але відрізняється декором і є обов'язковим облаченням, коли архієрей одягнений в сакос.

Архієрей (єпископ, архієпископ, митрополит, патріарх), крім священницького одягу, має ще речі, що приналежні лише йому, як такому, що носить образ Самого Христа. Це, перш за все, сакос, що в перекладі з євр. сакк — означає «веретище, рам'я, волоссяниці». За формою він схожий на старозавітний ефод, від якого має своє походження [2, с. 34].

Сакос (грец. *σακκος*) — верхній одяг архієрея, зовні схожий на дияконський стихар. Відмінність полягає в тому, що нижній зріз рукавів стихаря частково зшивають, а у сакоса застібують на спеціальні круглі гудзики та дзвіночки. Також сакос трохи коротший від стихаря та відрізняється оздобленням.

Деякі історики вважають, що сакос первісно належав грецьким імператорам, які в XI ст. з поваги до Церкви дарували царгородським патріархам сакос [21, с. 125]. Хоча також можна припустити, що імператор, як голова Церкви, покладав на себе сакос, щоб виявити своє

Архієрей в повному богослужбовому облаченні та в мантиї з малим омофором. 1830 р.

Рис. Ф. Солнцева.

верховенство. Давня форма сакоса відрізнялась від теперішньої тим, що раніше він був без рукавів.

У латинському лексиконі Гофмана під словом сакос зазначено: «... у Греції одяг патріархів, або єпископів, винахідником якого вважається Іван Златоуст, через те в ньому він перший зображений ...» [35]. В Україні появлення сакоса пов'язують з митрополитом Фотієм (XV ст.) [36]. Поступово це облачення перейшло до деяких єпископів. Наказом Петра I в 1702 р. сакос введено для всіх архієреїв Російської Церкви (відповідно і в Україні) [37]. У духовному сенсі сакос відповідає символіці фелона.

Поверх сакоса архієрей покладає *омофор* (грец. $\omega\mu\ \sigma\alpha\kappa\omicron\sigma$, означає «плече» та «несу») — широку, довгу смугу матеріалу з особливим декором у вигляді хрестів, кустодії, бахроми тощо. Є два види омофорів: малий та великий. Великий омофор одягають на плечі архієрея таким чином: один кінець омофора спускається через ліве плече спереду до низу, а другий — обгинаючи довкола ший, перекидається через ліве плече на спину.

Аналіз іконографічних зображень X–XI ст. показав, що в давнину існувало два види великого омофора: перший — такий як сучасний, другий — у вигляді подвійної епитрахилі [32]. Останній вид омофора нині практично не використовується, за винятком архієреїв УГКЦ (в основному в діаспорі).

Малий омофор менший від великого і має схожий декор. Покладений на плечі, він обома кінцями опускається на груди.

Омофор належить носити винятково архієреям. Без омофора архієрей служити не може. Давнє передання каже, що Божа Матір своїми руками зробила омофор для Св. Лазаря [34]. Євангеліст Марко та апостол Петро носили омофори і залишили їх своїм наступникам [2]. Здавна омофор виготовляли з овечої вовни, що відповідає таємничому знаменню, взятому зі Старого та Нового Заповіту, і символізує ту вівцю, що заблукала, і яку взяв Христос на плечі Свої, для чого зійшов з небес, втілювався в образ людини та прийняв смерть за нас [21, с. 124].

У випадку, коли архієрей освячує престол, поверх повного облачення він одягає сорочку — одяг білого кольору, підперезаний трьома поясами: довкола ший, під грудьми та на поясі [21].

Архієрей в повному богослужбовому облаченні та в мантиї з малим омофором. 1830 р.
Рис. Ф. Солнцева.

Конструктивно сорочка схожа до сакоса, але замість ґудзиків має зав'язки. Її призначення — запобігати попаданню речовин, що використовують для освячення престолу, на дорогий одяг (сакос). З благословення архієрея сорочку можна замінити фартухом та нарукавниками для більшої зручності.

Аналіз правил використання головних уборів виявив, що існує особливий головний убір, який використовують священнослужителі лише під час богослужінь. Цим головним убором є *митра*.

Митра (грец. мiтра – пов'язка) — прикраса голови, запозичена християнською Церквою від старозавітної, де аналогом був *міцнепет* [2]. Митра нагадує собою терновий вінець Спасителя і є символом царственного достоїнства. Походить вона з I ст. християнства: апостоли Яків та Іван носили на своїх головах «ув'язла» на подоби іудейських первосвящеників. У давнину митра була відома під назвою «діадеми» й мало відрізнялась від своєї первісної простоти. Починаючи з VI ст. митри стали прикрашати шитвом, священними зображеннями та дорожцями [38]. Митру, увінчану зверху хрестом, належало носити тільки патріархам та митрополитам, а без хреста — архієпископам та єпископам. З XV ст. митра з хрестом зверху була присвоєна всім єпископам. За наказом Петра I з 1705 р. митра (без хреста зверху) була відзнакою всіх архимандритів, а з 1797 р. — за наказом Павла I — деяких заслужених протоієреїв [7, с. 21].

Покладаючи на голову митру, архієрей або протоієрей промовляють: «*Поклади Господи, на голову вінець з дорогоцінного каміння, життя просиєси, і даси Тобі довгих днів, завжди*» [23].

Сучасна митра — висока шапка на твердій основі сферичної форми, що плавно звужується донизу і утворює обід навколо голови. Її прикрашають золотим та срібними гаптуваннями, спеціальними іконами, бісером, дорожцями камінням тощо. Митра є особливою відзнакою заслуженим архимандритам, протопресвітерам та протоієреям [21, с. 37]. Архієрейська митра відрізняється від ієрейської наявністю на її вершині хреста. Для архієрея митра обов'язковий головний убір [21, 22, 38].

Церковними канонами встановлені особливі правила використання деяких інших головних уборів [18]. Наприклад, архієреям та ченцям дозволяється носити *скуфії* тільки в келіях. Дияконам і священникам можна одягати чорну скуфію під час богослужінь на повітрі, входячи до церкви її знімають. За указом російського царя Павла I, в 1797 р. були введені фіолетові скуфії, як нагорода для «білого» духовенства. У такій скуфії священник може перебувати в церкві під час богослужіння, але повинен її знімати у випадках передбачених церковним статутом [39].

Камилавка — головний убір у вигляді зрізаного перевернутого конуса, на твердій основі. Право повсякденного використання камілавки належить ченцям-рясофорам, але в багатьох монастирях цей головний убір одягають лише на богослужіння, а в повсякденній обстановці носять скуфії. Деякі «білі» священники під час богослужінь використовують фіолетові камілавки. Такий головний убір є нагородою священникам та заслуженим прото- і архідияконам [32, с. 40]. Диякони-ченці незалежно від ступеня постригу на богослужіннях використовують чорні камілавки.

Деякі види богослужінь передбачають використання *мантії*. Архієрейська мантія відрізняється від звичайної чернечої: кольором, довгим шлейфом, наявністю скрижалей та трьох рядків біло-червоних стрічок (струменів) [27–29]. Архієреї носять фіолетові, блакитні та зелені мантії (зрідка червоні). Мантії архієрея та архимандрита займають проміжне положення між богослужбовим та повсякденним одягом: з одного боку — це обов'язковий повсякденний одяг ченців, з іншого — їх використовують під час богослужінь та урочистих церемоній.

Крім предметів одягу та головних уборів, до складу церковного костюма входять аксесуари: *наперсні хрести, панагії, орлець, посох* (патериця), *патерисна хустка, чотки та дароносиця*. З усіх перелічених предметів, до текстильних виробів відносяться: орлець, патерисна хустка, пояс і дароносиця. Під час літургії архієрей використовує *дикирій* (двосвічник) та *трикирій* (трисвічник) [18, с. 27].

Патерисна хустка (сулок) — вишита або оздоблена бахромою смужка матеріалу, якою архієрей під час святкового виходу тримає патерицю (посох) [34]. Патерисна хустка, як декоративний предмет, має функціональне призначення: її наявність дозволяє непосвяченим, прислужуючи архієрею, тримати патерицю; в холодний період, під час зимових виходів — патерисна хустка відіграє роль рукавички.

Дароносиця — невелика сумочка або мішечок з зав'язками, в яких священник носить Святі Дари під час виїзних треб. Як правило, дароносицю виготовляють з дорогого оксамиту або парчі і прикрашають хрестами [8].

Облачення та покрови для Святого престолу — *плащаниця, індит'я, ілітон* та *антимінс*. Священні дари під час богослужіння покривають трьома покривами: першим — *дискос* (кругле металеве блюдо з підставкою); другим — *хрещатим покрівцем* — потир (чашу); третім — найбільшим покривом, який називається *воздухом* (аер) — покривають разом дискос та потир. Також до святих облачень належать покрови для жертovníка та аналоїв.

Літургійні облачення для священних речей, які беруть участь у богослужінні, як правило, виготовляють з аналогічного матеріалу, що і одяг священнослужителів: облачення та покрови для Святого престолу; для священних дарів; для жертovníка та аналоїв [12, 19–22].

Аналіз конструкцій літургійного одягу показав, що існують деякі модельні особливості архієрейської палиці, епитрахилі та поручів. Ці архієрейські облачення трохи більші за розмірами від ієрейських та мають інше оздоблення. Крім того, архієрей може використовувати під час богослужіння палицю, епитрахиль та поручі священника, проте священнику заборонено використовувати архієрейські.

Розбір асортименту богослужбового одягу духовенства довів, що всі його складові (крім облачень для священних речей) є суто чоловічим одягом, оскільки жінки не можуть рукопокладатися до сану. Комплект богослужбових облачень — багат шаровий і його основою є повсякденний одяг. Нижній одяг — найбільш прилеглий до фігури (підризок, підсакошник) і, навпаки — верхній (стихар, фелон, сакос) — має значні припуски на вільне облягання.

Розгляд видів богослужіння, треб та порядку їхнього проведення священниками [2–7, 41] вказує, що мінімальну кількість предметів складають поручі та епитрахиль. Для проведення всіх ранкових та вечірніх служб священники використовують мале облачення: поручі, епитрахиль і фелон. Під час відправлення літургії та в окремих особливих випадках, передбачених церковним статутом, священник одягає повне облачення: спочатку підризок, потім послідовно: епитрахиль, поручі, пояс, набедренник, палицю, фелон. Палиця та набедренник можуть не входити до повного облачення священника, оскільки вони є нагородами.

Церковні канони та традиції щодо експлуатації архієрейського одягу вказують, що окремі богослужіння архієрей повинен проводити в малому облаченні: поручах, епитрахилі, мантиї та малому омофорі [21, с. 40].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що суто символічне тлумачення літургійного одягу і взагалі обрядів богослужіння, яке довгі століття вважалося єдино правильним і традицією освяченим методом, сьогодні годі назвати науково виправданим. Містично-символічна теорія в поясненні обрядів літургії, на думку єпископа Віссаріона (Нечаєва), часто не має основи в богослужбових текстах, а то й взагалі не має з ними органічного зв'язку [41].

Як показав аналіз джерел [2, 4, 7, 21–23, 34], символічні пояснення богослужбового одягу в різних авторів надто різняться, більше того, молитви при одяганні священних риз ані словом не натякають на страждання Христові і не відповідають тій символічній ролі, яку вони виконують під час літургії, щоправда поодинокими виразами підкреслюють гідність та владу священнослужителя. Отже, практика символічних пояснень обрядів та речей літургії, безперечно, має своє виховне значення і підтримує побожність, але водночас занедбує історично-практичну сторону обрядів.

До того ж слід зазначити, що в Україні (XVII ст.) у богослужбовій практиці минулого, на відміну від сучасної — під час Проскомідії (коли облачались), крім вищевказаних молитов, священники промовляли молитви з Нового Заповіту приналежні тому чи іншому предмету одягу. Наприклад, при вдяганні сакоса чи фелона священнослужителі промовляли: *«Тогда воины игемоньвы приемше Иисуса на судище, собраша нань всю спину: и совлекше Его, одяша Его хламидою червеною: и сплетше венец от терния, возложиша на главу Его, и трость в десницу Его. И поклоншеся на колену пред Ним, ругахуся Ему, глаголюще: радуйся царю иудейский»* [Мф. XXVII, 27–29]. Ці доповнення, на думку А. О. Хойнацького, руського православного походження, оскільки митрополит П. Могила, внісши їх до своїх службеників, зауважував: *«... сие от старих... зводов воспоминаний ради страстей Христовых и уведения, что каждая священная одежда знаменует, прилично приложися»* [42].

Невідомі причини та час вилучення вказаних доповнень, але очевидно, що саме вони відповідали символічному значенню кожного з предметів літургійного одягу.

1. Конструирование одежды с элементами САПР: учеб. для вузов / Под ред. Кобляковой Е. Б. — М.: Легпромбытиздат, 1988. — 463с.
2. Китович К. Исторические разсуждения: I-е о чинах Греко-российской Церкви; II-е о начале важности и знаменовании церковных облачений; III-е о древнем богослужебном пении; IV-е о сходстве алтарных украшений нашей церкви с древними. — М.: 1804. — 63 с.
3. о. Мелетій М. Соловій, ЧСВВ. Божественна літургія: історія, розвиток, пояснення. — Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу, — 1999. — с. 440.
4. Голубинский Е. Е. История русской церкви. — Т. I. — Ч. 2. — М.: 1904. — 926 с.
5. Дмитриевский А. А. О знаках отличий, жалуемых священным лицам черного и белого духовенства // Руководство для сельских пастырей. — К.: — 1902. — № 8. — С. 209–220., — № 9. — С. 247–256.
6. Дмитриевский А. А. Богослужебные одежды священно-церковно-служителей //Руководство для сельских пастырей. — К.: — 1903. — № 22. — С. 122–131; № 23. — С. 145–156; № 24. — С. 164–174.
7. Долоцкий В. И. О священных одеждах // Христианское чтение. — СПб, 1848. — Ч. 2. — С. 325–345.
8. Дандре-Бардон, Мишель Франсуа. Образование древних народов. — Т. 3. — СПб, 1796. — 154 с.
9. Руслан Хазарзар. Сын человеческий. — Волгоград.: 2004. — 624 с.
10. F. Bock. Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters oder Entstehung und Entwicklung der Kirchlichen Ornate und Paramente in Rücksicht auf Stoff, Gewebe, Farbe... Miteinem Vorvorte Georg Müller. Bonn: Henry und Cohen, 1859. — 453 s.
11. Шмеман А. (протоиерей). Введение в литургическое богословие. — М.: Крутицкое подворье, 1996. — 246 с.
12. Протоиерей Г. С. Дебольский. Православная церковь в ее таинствах богослужении, обрядах и требах. Репр. Изд. — М.: Отчий дом, 1994. — 527 с.
13. Религиозные традиции мира. — М.: Кронпресс, 1996. — Т. 1. — 576 с.
14. Ветринский Иродион. Памятники древнехристианской Церкви. — СПб, 1844 — Т. 3. — 270 с.
15. Христианство: В 3 т. Энциклопед. слов. /За ред. С. С. Аверинцева. — М.: Большая рос. энцикл., 1995. — Т. 2. — 671 с.; Т. 3. — 783 с.
16. Правила Святых Поместных соборов с толкованиями. — М.: Паломник, 2000. — 875 с.
17. Ярема В. (протопресвітер). Дивний світ ікон. — Львів: Логос, 1994. — 73 с.
18. Суханов М. Исторические исследования о соборах Русской Церкви. — СПб: 1803. — 433 с.
19. Руководство по литургике, или наука о православном богослужении, применительно к программе, изданой учебным комитетом для учеников духовных семинарий / Сост. настоятель Желтикова монастыря архимандрит Гавриил. — М.: Паломщик, 1998. — 590 с.
20. Никольский К. Т. О священных одеждах церковнослужителей // Христианское чтение. — СПб: — 1889. — Ч. I. — С. 378–394.
21. Настольная книга священнослужителя. — М.: Изд. Московской Патриархии, 1983. — Т. 4. — 733с.
22. Вениамин, архиепископ Нижегородский и Арзамасский. Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии, и о всех службах, и утварях церковных. Репринтное изд. — М.: Православное Братство Святителя Филарета Митрополита Московского, 1999. — 305 с.
23. Церковные одежды. Православное братство во имя иконы Божией Матери «Неопалимая Купина». — М.: 1997. — 32 с.
24. Гавриил (митрополит Новгородский). О служении и чиноположениях православной Греко-российской Церкви. — К.: 1826. — 177 с.
25. Русские древности /издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым. — СПб: 1899. — Вып.6. — С. 170–173.
26. Ненарокова И., Сизов Е. Художественные сокровища государственных музеев Московского Кремля. — М.: Советский художник, 1978. — 248 с.
27. Христианские древности и археология / Под ред. Прохорова В. А. — СПб: 1862, Т. 6. — С. 3–7.
28. Православные русские обители: Полное иллюстрированное описание православных русских монастырей в Рос. Имп. и на Афоне. — СПб: 1994. — 732 с.
29. Степовик Д. В. Українська ікона. Іконотворчий досвід діаспори. — К.: Балтія друк, 2003. — 160 с.
30. Энциклопедия православной святости. В 2-х т. / Авт.-сост. А. И. Рогов, А. Г. Парменов. — М.:

Лик пресс, 1997. — Т. 1. — 398 с. — Т. 2. — 367 с.

31. Малиновський В. І. Вдосконалення процесу проектування канонічного одягу складної форми: Дис. ...канд. техн. наук. Київ. 2007. — 228 с.

32. Иллюстрированная энциклопедия моды / Под ред. Кибаловой Л. — Прага: Издательство Артис, 1986. — 608 с.

33. Пальмов Н. Н. Об омофоре, сакосе и митре. — К.: 1912. — 50 с.

34. Традиційний церковний одяг православного духовенства. Українська Православна Церква. — К.: 1997. — 6 с.

35. Hoffmann Johann Jacob. Lexicon universale liistorico — geographico — poetico —philologicum, m. I. Basel: — 1677. — P.726.

36. Кара-Васильєва Т. В. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. — Львів: Свічадо, 1996. 231 с.

37. Амвросий Орнатский. История русской иерархии. — М.: Синод. типография, 1810.– 810 с.

38. Савва, архимандрит Тверской. Указатель для обозрения Московской патриаршей (ныне синодальной) ризницы. — М., 1858. — С. 6–67.

39. Історія релігії в Україні: В 10 т. / За ред. А. Колодного, В. Климова — К.: Укр. центр духовної культури, 1999. — Т. 3. — 560 с.

40. Богослужебный Устав Православной Церкви: Опыт изъяснительного изложения порядка богослужения Православной Церкви / Сост. Магистр богословия В. Розанов. — М., 2001. — 678 с.

41. Епископ Виссарион (Нечаев). Объяснение Божественной литургии — М.: Дар, 2005. — 432 с.

42. Хойнацкий А. О. Западно-русская Церковная Уния в ея богослужении и обрядах. — К.: 1871. — С. 2–138.

Валентина КОСТЮКОВА,

мистецтвознавець

«КОЛІРНІ РИТМИ» ОЛЕКСАНДРИ ЕКСТЕР У ВИШИВКАХ

В. Костюкова. «Колірні ритми» Олександри Екстер у вишивках.

У статті розглядається серія ескізів «Колірні ритми» О. Екстер. Техніка живопису цієї серії наводить на думку, що, можливо, художниця створила їх для виконання вишивальних панно у техніці «художньої гладі». Виникла ідея відтворити ці ескізи у вишивці, що й було здійснено фахівцями Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука.

Ключові слова: О. Екстер, вишивка, «полтавська гладь», «художня гладь».

В. Костюкова. «Цветовые ритмы» Александры Экстер у вишивках.

В статье рассматривается серия эскизов «Цветовые ритмы» А. Экстер. Техника живописи этой серии дает возможность предположить, что художница разработала их для исполнения вышивальных панно в технике «художественной глади». Возникла идея воспроизвести эти эскизы в вышивке, что и было осуществлено мастерами Киевского государственного института декоративно-прикладного искусства и дизайна им. М. Бойчука.

Ключевые слова: А. Экстер, вышивка, «полтавская гладь», «художественная гладь».

V. Kostyukova. O. Exster's "Coloured Rhythms" in embroidery.

O. Exster's sketches "Coloured Rhythms" made approximately in 1916–1917 are studied in this work. The manner of the sketch painting demonstrates the possibility of using them for embroidered decorative pannos created in technique of artistic satin stitch. The problem of using O. Exster's sketches for panno making is arisen; this process would be a new trend in the arts of embroidery.

Keywords: O. Exster, embroidery, Poltava sewing, artistic satin stitch.

В Україні на початку ХХ ст. відбуваються процеси формування різноманітних художніх напрямів образотворчого мистецтва й активного співробітництва провідних художників-авангардистів з народними майстрам, їх звернення до символічної мови народної творчості. Ці взаємовпливи спричинили глибокі структурні видозміни, пов'язані з народженням цілого напрямку українського модерну та авангарду [1, с. 44–45]. Дослідження авангарду та його